

## Socio-economic ideas in the works of Mohammad Hadi

**Seyfaddin Samandarov**

D.e.s, Institute of Economics of ANAS

E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7939-0990>

**Abstract.** Mohammad Hadi expressed the realities of Azerbaijan in the early twentieth century in his poems. Thinking about the reasons for the backwardness of Azerbaijani society, the poet sought the main reason for the lack of development of science and education, as well as the enslavement of the nation. Hadi's social observations also attract attention. The poet wrote about social inequality in society, the lack of social justice. At the same time, the great poet draws attention to the fact that human life is not happy not only in Azerbaijan, in the East, but all over the world, and thinks about the reasons for this.

**Keywords:** education, science, culture, social inequality, development, progres

**JEL** I12; **UDC** 338.1; 006

**To cite this article:** Samandarov S. (2022) Socio-economic ideas in the works of Mohammad Hadi, History of economic thought, *Economic Growth and Social Welfare*, Issue II , pp.81-89

**Article history:** Received-02.04.2022; Accepted – 23.06.2022

## Məhəmməd Hadi yaradıcılığında ictimai-iqtisadi ideyalar

Seyfəddin Səməndərov

İ.e.d. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7939-0990>

**Annotasiya.** Məhəmməd Hadi XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan reallıqlarını öz şərtlərində əks etdirmişdir. Azərbaycan cəmiyyətinin geriliyi səbəbləri üzərində düşünən şair, başlıca səbəbi elm və maarifin inkişaf etməməsində, həmçinin millətin əsarət altında olmasında axtarırdı. M.Hadinin sosial müşahidələri də diqqəti cəlb edir. Şair cəmiyyətdəki sosial bərabərsizliyə, sosial ədalətin olmadığını qələmə almışdır. Eyni zamanda dahi şair nəinki, Azərbaycanda, şərqdə, hətta bütün dünyada insan həyatının məmunluq içərisində olmadığına diqqəti yönəldir və bunun səbəbləri üzərində düşünür.

**Açar sözlər:** maarif, elm, mədəniyyət, sosial bərabərsizlik, inkişaf, tərəqqi

JEL II2; UDC 338.1; 006

**Məqaləyə istinad:** Səməndərov S. (2022) Məhəmməd Hadi yaradıcılığında ictimai-iqtisadi ideyalar. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah jurnalı* № 2, s.81-89

**Məqalə tarixçəsi:** göndərilib -02.04.2022; qəbul edilib – 23.06.2022

### Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Hadi Azərbaycan romantizminin başçılarından və liderlərindən biridir. Eyni zamanda M.Hadi XX əsr Azərbaycan şairləri arasında mətbuatla sıx əlaqəsi olan sənətkarlardandır. M.Hadi nasir, publisist, alim və tərcüməçi kimi Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında çox böyük rol oynamış, millətin azadlığı və tərəqqisi ilə əlaqədar dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. M.Hadi irsinin öyrənilməsi məhz bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 5 dekabr 2019-cu il tarixində “Məhəmməd Hadinin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Göründüyü kimi, XX əsr Azərbaycan romantizminin ən görkəmli şairi, hürriyyət şairi Məhəmməd Hadinin ideyalarının, həmçinin millətin tərəqqisi uğrunda M.Hadinin səsləndirdiyi fikirlərin öyrənilməsi müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir.

Çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan, qiymətli şeir və poemalar müəllifi, dövrü mətbuatda çoxsaylı bədii-publisistik məqalələri çap olunan, klassik Şərq və farsdilli Azərbaycan poeziyası nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə edən Məhəmməd Hadi (1879-1920) irsinin XX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında öz yeri vardır.

## Əsas hissə / Main Part

### Ədəbiyyatların təhlil

Məhəmməd Hadinin yaradıcılığının araşdırılmasına Azərbaycan elmi fikrində xüsusi yer verilmişdir. Azərbaycan ədəbi fikrində görkəmli şairin yaradıcılığı S.Hüseyn və A.Şaiqlə başlayır. Araşdırmalar daha sonra C.Xəndan, Mir Cəlal, Məmməd Cəfər, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, A.Zamanov və digər müəlliflər tərəfindən mütəmadi olaraq davam etdirilmişdir. Belə bir zəmində M.Ağamirovun tədqiqatlarını da xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Mithət Ağamirovun fəlsəfi əsəri 1987-ci ildə çapdan çıxmış “Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi” adlanır. Eyni zamanda İ.Qəribli Hadi yaradıcılığının sistemli tədqiqatçısı kimi diqqəti cəlb edir. İ.Qəribli tədqiqatlarında Məhəmməd Hadinin ədəbi-elmi ictimaiyyətə bəlli olmayan şərtlərini, məqalə və tərcümələrini üzə çıxarmış, ədibin nəsr, publisistika, elm və tərcüməçilik sahəsindəki fəaliyyətini işıqlandırmışdır. Lakin Məhəmməd Hadinin iqtisadi fikirləri xüsusi tədqiqat mövzusu kimi seçilməmişdir.

### Metodologiya

Məqalədə tədqiqat üsulu kimi Məhəmməd Hadinin şeir və poemalarında səsləndirdiyi fikirlərin ictimai –iqtisadi məzmunu təhlil edilmişdir.

### Həyatı

Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu Əbdülsəlimzadə, Samaxı şəhərinin sarıtorpaq qəsəbəsində, tacir ailəsində anadan olmuşdur. Atasını erkən yaşlarında itirmişdir. Bir müddət Məhəmməd Hadi bacıları ilə birlikdə nənəsi Teyyibə xanımın himayəsində yaşayır. Nənəsi vəfat etdikdən sonra qohumu Mustafa Lütfinin himayəsində yaşamağa başlayır.

1896-1898-ci illərdə təhsilini molla Səmədin yanında məhəllə məktəbində almağa başlamış, sonra Abbas Səhətin atası Əliabbas əfəndinin təsis etdiyi məktəbdə oxuyur. Himayəsində yaşadığı, qohumu Mustafa Lütfidən ərəb dilini öyrənmişdir. 1902-ci ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra Kürdəmirə köçmüş, burada Şamaxılı Ağa əfəndi ilə birlikdə məktəb açmış və orada müəllimlik etmişdir. 1904-cü ildə Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya müəllimlər qurultusunda iştirak etmişdir. 1905-ci ildə “Bəyani həqiqət “ adlı ilk məqaləsi Əbdülsəlimzadəyi-əş-Şamaxı” imzası ilə “Həyat” qəzetinin 35-cü nömrəsində çap olunmuşdur. Bu ərəfədə avqust ayının 18-də “Məhəmməd Hadi Şirvani” imzası ilə “Surətül-əraf: ayə 103-vətəsimu-bihəblil-lahi-cəmiən” adlı ikinci məqaləsi “Həyat” qəzetinin 54-cü nömrəsində dərc edilmişdir. Eyni zamanda “Lövh-i-məkatib” adlı şeiri də ilk dəfə “Həyat” qəzetində çap olunmuşdur.

1906-cı ildə qohumu, müəllimi və xeyirxahı, “Bürhani-tərəqqi” qəzetinin nəşiri və redaktoru Mustafa Lütfi İsmayilzadə tərəfindən Həştərxana dəvət olunur.

Həştərxanda Mustafa Lütfinin “Darül-ədəb” məktəbində müəllim işləmiş, həmçinin “Bürhani-tərəqqi” qəzetində mühərrir kimi çalışmışdır. “Xəmsəyi-Nizamidən tərcümə”si “Həyat” qəzetinin 19-cu nömrəsində dərc olunmuşdur. Daha sonra Əli bəy Hüseynzadənin dəvəti ilə Bakıya gəlmiş və “Füyuzat” məcmuəsində çalışmışdır. Eyni zamanda “Tazə həyat” qəzetində işləmişdir. Səmərqənddə “Dəmirov” mətbəəsində buraxılmış “Əşəri əl-zübdə” adlı məcmuədə də şeiri çap olunmuşdur. 1908-1909-cu illərdə “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” qəzetlərində çalışmış, 1910-cu ildə Türkiyənin İstanbul şəhərinə getmiş, daha sonra 1913-cü ildə Osmanlı hökuməti tərəfindən həbs edilərək Salonikə sürgün edilmişdir. 1914-cü ildə Bakıya qayıtmış, Seyid Hüseynin redaktoru olduğu “İqbal” qəztinin redaksiyasında işləməyə başlayır. Ömər Xəyyamın 20-yə yaxın rübaisini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, şeirləri eyni zamanda “Sədayi Həqq”, “Bəsirət” qəzetlərində də dərc etdirilmişdir. Nasir İsmayıl bəy Qasparalının vəfatı ilə əlaqədar yazdığı altı bəndlik “Böyük İsmayıl bəy” şeirini

“İqbal” qəzetində çap etdirmiş, “Açıq söz “ qəzetinin müxbiri işləmişdir. Birinci Dünya müharibəsi başlayan zaman 1914-cü ildə Qafqaz ordusu ilə birlikdə cəbhəyə getmiş, bir müddət sonra Gəncədə yaşamış və Bakıya qayıtmışdır. AXC dövründə yazdığı şeirləri “Bəsirət” qəzetində dərc etdirilir. Bakıda “Turan” mətbəəsində “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poemasını üç kitabda nəşr etdirir. “Azərbaycan” qəzetinin birinci nömrəsində “Türkün nəğməsi” adlı şeiri çap olunur. Son əsəri “Kor soqqu” şeiri “Azərbaycan” qəzetinin 170-ci nömrəsində dərc olunmuşdur (Qəribli, 2020, s.11). Gəncə üsyanı ərəfəsində Hadi xəstəxanada müalicə olunurdu, şairin həmin günlərdə vəfat etdiyi guman olunur (Mir Cəlal, Hüseynov, 2018, s.428). Məhəmməd Hadinin ölümü ilə əlaqədar fərqli fikirlər səslənir. Belə bir fikir var ki, Məhəmməd Hadi 1920-ci ildə may ayında Gəncədə vəfat etmiş, Səbzkar qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur (Hadi Məhəmməd, 2020, s. 16 ).

M.Hadinin ölmü ilə bağlı səslənən digər fikirdə göstərilir ki, uzun illər ərzində belə güman edilir ki, 1920-ci ilin may ayında bərk soyuqlayan M.Hadi Gəncədə xəstəxanalardan birinə yerləşdirilmiş, Azərbaycanı qızıl Ordu işğal edən zaman Hadi viran və baxımsız qalmış xəstəxanada vəfat edir. Lakin belə bir fikir də vardır ki, Hadi ölümündən sonra yoxa çıxır, onun ölümü tam bir müəmmaya çevrilir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanov 1984-cü ildə yazdığı “M.Hadinin yaradıcılığına ümumi bir baxış “ məqaləsində göstərir ki, şair 1920-ci ilin yayında Gəncədə karvansarada vəfat etmişdir. Gəncədə səbzkar qəbiristanlığına dəfn edilir (Ulduz, s. 46).

### Fikirləri

Azərbaycan ictimai fikrində Məhəmməd Hadi öz əsərlərində dəyişilmə, başqalaşma və təzələnmənin zəruriliyindən bəhs edir və bu proseslərin tədrici yolla, təkamül vasitəsilə baş verməsi müddəasını irəli sürür. Eyni zamanda M.Hadi yaradıcılığında cəmiyyətdə, təbiətdə baş verən dəyişilmə və başqalaşma hadisəsinin səbəbləri ilahi qüvvədə axtarıldı. Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, M.Hadi cəmiyyətin iki böyük qismə bölündüyünü, bunlardan birində varlıların, dövlətlilərin, digərində isə yoxsulların, məzlumların cəmləşdiyini göstərirdi. Hadi insanların pis həyat sürməsinə, cəmiyyətin böyük bir hissəsinin yoxsul məişəti mənəvi yoxsulluqla, mədəniyyətdən məhrum olması ilə əlaqələndirirdi (Ağayev M).

Ümumiyyətlə, M.Hadi cəmiyyətin inkişafı və başqalaşmasının başlıca yolunu elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafında görürdü. İnsan cəmiyyətinin dəyişilməsi, yenilənməsi yolları isə, savad, elm, maarif və məktəblə əlaqələndirilirdi. Hadi savad, elm, maarif, məktəblə bağlı fikirlərini “Məkatib”, “Fünun və maarif”, “ lövheyi təsviri maarif”, “ Qələmə”, “Tərəqqeyi sənaye” və bir sıra digər şerlərində ifadə etmişdir. Eyni zamanda şair mədəniyyəti təbliğ edir, cəhalətin acı nəticələrini sayırdı (Mir Cəlal və Hüseynov, 2018, s. 435). Məhəmməd Hadi elmi-mədəni inkişaf sahəsində Qərbdən nümunə götürməyə çağırırdı (Fərzəliyev, 2017, s.18 ). Mütəfəkkirə görə, insanları bir-birindən fərqləndirən, onlara şərəf, şöhrət gətirən əxlaqi keyfiyyətlərdən başlıcası mərifətdir. Bu sözün lüğəti mənası elm, bilik, hünər, məharət demək olsa da, əxlaq nöqtəyi-nəzərindən bütün yaxşı, bəyənilmiş cəhətləri özündə cəmləşdirən sifətdir, təyindir: hər şeyin öz yerini bilən, insanlara münasibətdə səmimi, mehriban, qayğıkeş olan, kobudluğa, lovğalığa yol verməyən, insanlara hörmət etməyi, qüsursuz olmağı bacaran şəxs mərifət sahibi adlanır. Elm, bilik və hünər də mərifətə daxildir. Mərifət olmadıqda, onlardan heç birinin dəyəri yoxdur. Mərifəti insanlara qazandıran isə məktəbdir. M.Hadi öz fikirlərini bu sözlərlə ifadə etmişdir:

İnsanı mərifət sahibi edən məktəbdir, təlim-tərbiyədir:

Biz nə haldayıq şərinə də şair inkişaf və tərəqqini elm, sənət, peşəyə yiyələnməkdə görürdü. Müqayisələr aparır və əcnəbilərin bu yolla, elmi, sənayeni inkişaf etdirməklə sərvətə çatdıqlarını, bizdə isə bunun əksinin müşahidə olunduğuna diqqəti yönəldirdi. Deyilən fikri M.Hadinin şərinədən gətirilən aşağıdakı sözlər sübut edir.

Biz nə haldayıq ?

Əcanib qıldı hər bir karın itmam,  
Biz isə əski tacdır, əski hamam.  
Nələr icad edirərbabi sənət,  
Sənayelə qılır təhsili sərvət.  
Tutub sənətlə dünyanı əcanib,  
Fəqət biz qalmışıq məhrum, xiab.  
Əfəndim söyləyir minbərdə hər an:  
Bizə lazım deyildir elmi-abdan.

...

Şair elmsizliyin, məktəb və maarifdən uzaq düşməyin acı nəticələri ilə bağlı yazırdı:

Sənaye rahını kəsdiz , həmişə,  
Dediz lazım deyil islama pişə .  
Sənaye nə olduğundan bixəbərsiz,  
*Həqiqət meyvəzsiz, barsız səcərsiz* (Hadi .,2005, s.24).

yaxud M.Hadi öz şərlərində yazırdı:

“Maarifsiz deyil mümkün məişət,  
Səfalətlə yaşar əhli cəhalət. (Hadi .,2005, s. 141).

Məhəmməd Hadi 1910-cu ildə “Oxu , bil, Öyrən! Deyə ovladi vətənə marciət edərək yazırdı:

Hər fənalıq, hər yamanlıq , elmsizlikdən törər (Hadi ,2005, s.196)

Hadi həyat və füyuzat, feyz, rifah, reallıqda abad və tərəqqili həyat yollarını göstərən mütəfəkkir kimi "Biz həqiqətə gülürük, həqiqət bizə ağlayır"("Təzə həyat" qəzeti, 11 avqust 1908-ci il, №184) şeirində yazırdı ki, biz həqiqəti, reallığı xəyal kimi görürük, doğru yolu əziyyətli, bəlalı yol kimi qavrayırıq. O, həmçinin yazırdı ki, başqa millətlərin gözündə, nəzərində həyat mələksifətli gənc qızlardırsa, necə olur ki, bizə qoca kişi şəklində görünür? Şair bizlərə dünyanın zindan, həbsxana olduğunu yazır. Bütün bu sözlər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan reallığının mütəfəkkirdə yaratdığı təsəvvür kimi təqdim edilə bilər.

“Lövhəyi təsvir maarif” şərinə də şair məktəbin, elm və maariflənməyin əhəmiyyəti məsələsinə diqqəti yönəldərək yazırdı ki, “ *Maariflə olur nail bəşər hər dürlü amalə*”. Daha sonra şair öz şərinə yazırdı: “*yetər qəflət, yetər zillət*” “ *maarif sayəsində kəşf olundu bunca sənətlər*”, “*bir mülk zülm ilə olur viran*” “*budur viran edibdir zülm darülmülki- İrani*” ,”*maarif olsa zülm məhv olar*” (Hadi 2005, s.25).

Göründüyü kimi, şairin təbliğ etdiyi əsas fikir bir daha, təkrar-təkrar səslənir və millətin xilas yolu, elmlərə yiyələnməkdə axtarılır, cahilliyin isə milləti tələfə doğru apardığı göstərilirdi. Şair bir mənalı olaraq yazırdı:

Elmdir aləmə ən şanlı şəraf,  
Milləti–cahilə olmazmı tələf? (Hadi ,2005, s.307).

Daha şair sonra millətin elmsiz qalması səbəblərinin axtarılması üzərində dayanır. M.Hadi əsas səbəblərdən biri kimi millətin əsarət altında, zülm altında olmasını göstərirdi.

M.Hadi yaradıcılığında vətən haqqında səslənən fikirlərdə, bilavasitə milli azadlıq ideyası (Mustafayeva, 2020. )] mühüm yer tutur. M.Hadinin “El fəryadı şəri” “Təkamülün” ilk nömrəsində dərc olunmuşdu (Mir Cəlal və Hüseynov, 2018, s.11 ). Şair millətin səadətini hurriyyətdə görürdü.

M.Hadi “El fəryadı” şerində yazırdı: (Hadi.,2005, s.39).

Hürriyyət ilə ilə millət edər kəsbi məali,  
Hürriyyət ilə mümkün olur qiyməti ali,  
Avropalı hürriyyəti ilə tapdı kəməli,  
Əlbəttə əsarətlə məhv olur əhali  
Hürriyyəti sərbəstlik imrani vətəndir.

Məhəmməd Hadi insanlar arasında yaranmış qeyri bərabər vəziyyətdən də narazılığını ifadə edərək, kimini xoşbəxtlik içərisində, kimini səfalət içərisində yaşamasına hurriyyət vicdanının razı olmadığını qələmə almışdır. Deyilən fikri Məhəmməd Hadinin Birinci Dövlət Duması ilə əlaqədar yazdığı bu sözlər sübut edir :

Kimi təxti –səadətdə, kimi qalsın səfalətdə,  
Buna razı deyildir, şübhəsiz, vicdani hürriyyət (Hadi ,2005, s. 22).

Belə biz zəmində Məhəmməd Hadinin seçki kompaniyaları ərəfəsində səsləndirdiyi fikirlər də diqqəti cəlb edir.

Məhəmməd Hadi II Dövlət Dumasına seçki kompaniyaları zamanı deputatlara xitabən yazırdı ki, bizim xoşbəxtliyimiz sizdən asılıdır. Biz sizdən çox şey gözləyirik. Xalqın hüquqları qorunmalıdır, öz millətini qorumaq lazımdır (Baqirova , s.148).

M.Hadi yuxarıda deyilən fikirləri yazaraq aşağıdakı sözlərlə ifadə etmişdir:

Həqiqi arizumuz intizami-hali-millətdir,  
Məsaimiz bütün məsrufi istikami millətdir,  
Əsas fikrimiz təmini istiqbali millətdir,  
Ürəkdə bəslənən amalımız iqbalı millətdir,  
Yüganə nöqtəyi mətlub istiqlalı millətdir (Hadi,2005, s. 29).

Məhəmməd Hadinin “Vətənin nidası” şerində də diqqəti cəlb edən fikirlər vardır.

Bəsdir, yetər artıq, dur, oğul, dur, daha yatma!  
Namusu, həyanı, ədəbi uyquya satma!  
Ey sevgili övlad, ayıl Allahı seversən,  
Gün döğdü, hamı durdu, yatan bircə özünsən (Hadi ,2005, s. 48).

Məhəmməd Hadinin , “İnləyir bari qəm altında vətən, imdad yox,.. (Hadi ,2005, s. 83). Yaxud “Ah kimsəsiz vətən!” “Ey möhnəti səfalətə qurban olan vətən” sözlərində də bütün bələlərin əsil səbəbi kimi, əsarət amilini göstərirdi (Hadi ,2005, s. 97).

“Biz həqiqətə gülürük həqiqət bizə ağlayır” (Hadi ,2005, s.108) deyən şair XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan reallıqlarını “Yazıq millət!” şerində bu sözlərlə təsvir etməyə çalışmışdır:

*Səfalət bizdə, zillət bizdə, hər dürlü bəla bizdə,.. yaxud:*  
Maarif yox, sənaye yox, ticarət yox, ziraət yox,  
Dərüni-qəflət içrə qalmış, yoxdur ziya bizdə. (Hadi ,2005, s. 135).

Məhəmməd Hadinin bir sıra sosial müşahidələrinə həsr olunmuş əsərləri də diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan M.Hadinin Dilənçi və İşsizlərlə əlaqədar müşahidələri və bu müşahidələrin qələmə alınması diqqəti cəlb edir. Məhəmməd Hadi “Dilənçi” şerində yazırdı:

Sürünür şil ayaq ilə bazarı,  
Nə rəzil ömr, nə rəzil həyatı səfil!  
Yaşayır cismi əlil..., ruhi zəlili,  
Yaşamaqdır bunun azarı.

İstəyir kəndini keçindirsin,  
Hər keçə daş ürəklərə baxıyor,  
Büzüyor vəchini və yalvarıyor,  
Bəlkə onlar bunu sevindirsin. (Hadi ,2005, s. 169).

Bu baxımdan şairin “Bir işsiz qış düşüncələri” şeri də maraq doğurur

(bir pulluya yalvarırmış kimi)  
Acıyın bir sürü əyalıma siz,  
Mənə bir iş verin də işləyim,  
Bu dar ömrü bir az genişləyim.  
Yazığam baxsanız bu halıma siz (Hadi ,2005,s. 186).

Daha sonra görkəmli şair fikrində davam edərək bütün sərvətlərin mənbəyi kimi yenə də elmi bilikləri göstərmişdir. Hadi deyilən fikri aşağıdakı sözlərlə ifadə etmişdir:

Xilqətin bitməz tükənməz varlığından əhli-elm,  
Çəkdi, aldı dövləti bax şimdi sərvətdədir (Hadi .,2005, s. 197).

“Qəmlər özü sərmayəsidir həp fəqəranın” deyən şair (Hadi ,2005, s. 222) dövrünün sosial ədalətsizliyindən şikayətlənirdi.

Hammal, dalında bri giran , binəva, fəqir,  
Yoxsulluğun zəbunu olan bir zavallı pir, (Hadi,2005, s. 228).

.....

Piri fəqiri vurdu o zəngin dəni hərif  
Tab eləmədi bu zərbəyə hammal olan fəqir, (Hadi ,2005, s. 229).

Yer dilsiz, göy qulaqsız,...coxdu tamaşaçı didələr (Hadi ,2005, s. 229).

.....

Yoxdur sənin hüququn , əvvət yox ki, qüvvətin (Hadi ,2005, s. 229).

...

Məhkumudur ya acız olan hakimiyyətin! (Hadi ,2005, s. 229).

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Hadi yaradıcılığında mədəniyyət dünyası, mədəni aləm azad dünya kimi təqdim edilərək, qərb mədəniyyətinə, Avropa məişətinə xüsusi heyranlıq hiss olunur. M.Hadi azadlıq, mədəniyyət, yenilik məsələlərini milli maarifçilik kontekstində tədim edirdi (Zeynalova, 2012, s.21 ). Belə bir zəmində diqqəti M.Hadinin Şərq-Qərb müqayisələri diqqəti cəlb edir.

O, şərq ilə qərbi müqayisə edərək yazırdı,

Məqribdə var maarif, məşriqdə var cəhalət..

Məqribdə hürdür xəlq, məşriqdə var əsarət (Hadi,2005, s 267).

Məqribdə var çalışmaq, məşriqdə var ətalət

Lakin M.Hadi yaradıcılığında qərb mədəniyyətinə sadəcə bəsit heyranlıq hiss olunmur. Bütünlükdə bəşəriyyəti, insanları fəlakətlərə sürükləyən səbəblər üzərində düşünən M.Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi –intibah” poeması da diqqəti cəlb edir. M.Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi –intibah” poemasında aşağıdakı sözlər diqqəti cəlb edir:

Yerin üstündə insan oğlu insan çalışqandır,

Əzəl gündən bəri, zəhmətlərə pək alışqandır (Hadi ,2005, s.339),

Daha sonra Hadi fikrini davam etdirərək yazırdı:

İşıqlı göylər altında qaranlıq canlı insanlar,

Çiçəkli yerlər üstündə xəzan vicdanlı insanlar,

Baharı parlaq aləmdə gözü baranlı insanlar (Hadi ,2005, s.339)

İnsanların əmək sevrliyini, zəhmətkeşliyini mədh edən şair hansı məkanda, hansı cəmiyyətlərdə yaşamalarından asılı olmayaraq insanların gözləri yaşlı qalmalarına diqqəti çəkir. Bununla da dahi şair nəinki, Azərbaycanda, şərqdə, hətta bütün dünyada insan həyatının məmunluq içərisində olmadığına diqqəti yönəldir və bunun səbəbləri üzərində düşünür.

### **Nəticə/ Conclusion**

Məhəmməd Hadi Azərbaycan romantizminin görkəmli simalarındandır. O, XX əsr Azərbaycan poeziyasında romantizmin ədəbi cərəyan kimi təşəkkülü və inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş, eyni zamanda Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafına misilsiz xidmət göstərmişdir. Məhəmməd Hadinin maarifçilik ideyaları ilə zəngin əsərlərində elmin və mədəniyyətin təbliği başlıca yer tuturdu. Milli faciənin, bütün bədbəxtliklərin başlıca səbəbləri kimi, elmsizliyi, maarifin olmadığı və millətin əsarət altında yaşamasını göstərirdi. Deyilənlərlə yanaşı dahi şair nəinki, Azərbaycanda, şərqdə, hətta bütün dünyada insan həyatının məmunluq içərisində olmadığına diqqəti yönəldir və bunun səbəbləri üzərində düşünürdü.

### İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- Ağayev M., Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin tədqiqində, tədrisində və təbliğində M.M.Ağamirovun rolu//<http://xeberdar.net/19217-azerbaycan-felsefesi-tarixinin-tedqiqinde-tedrisinde-ve-tebliginde-mmagamirovun-rolu.html>
- Fərzəliyeva Ü.F., (2017), Azərbaycan publisistikasında milli özünüdərk problemləri (1900-1920-ci illər), Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, 29 səh
- Hadi Məhəmməd, (2005) Seçilmiş əsərləri, Bakı “Şərq-Qərb” , 464 səh
- Hadi Məhəmməd (2020) (Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu Əbdülsəlimzadə): bibliografiya / Tərt. ed.: M.Vəliyeva, G.Əfəndiyeva, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov, red. M.Cəfərova, 216 s.
- Qəribli İ., (2020) “Məhəmməd Hədinin əsərləri Azərbaycan qəzetində”, “Ulduz”, № 3, s.11-17
- Mir Cəlal, Hüseynov F., (2018), XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik yenidən işlənmiş dördüncü nəşri) , Bakı, “Elm və Təsil”, 560 səh
- Vicdanımızın sevdii dildar vətəndir, Ulduz, 2020№ 3, s. 46
- Baqirova İ.S., (1997), Politiceskie partii i organizatsii Azerbaydjana v nachale XX veka, 1900-1917, Baku, «Elm» , 336c.
- Zeynalova S.S (2012), Osnovnye printsipy i tendentsii v otnoshenii k Zapadu azerbaydjanskoy filoloqiceskoy mysli v konche XIX nachale XX vv. // Voprosy jurnalistiki, pedaqogiki, yazikoznaniya. 2012. №24 (143), c. 19-22. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-printsipy-i-tendentsii-v-otnoshenii-k-zapadu-v-azerbaydzhanskoy-filologicheskoy-mysli-v-kontse-h-h-nachale-hh-vv>
- Mustafayeva N.B., Stroficheskaya forma muxammas v azerbaydjanskoy lirike XX veka // Neofilologiya. 2020. №21 c.76-83, URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stroficheskaya-forma-muhammas-v-azerbaydzhanskoy-lirike-hh-veka>

## Социально-экономические идеи в творчестве Мохаммада Хади

### Сейфаддин Самандаров

Доктор экономических наук

Институт Экономики НАНА. Азербайджана.

E-mail: Seyfeddinsamandarov@mail.ru

**Резюме.** Мохаммад Хади отразил реалии Азербайджана начала XX века в своих трудах. Размышляя о причинах отсталости азербайджанского общества, поэт искал основную причину в неразвитости науки и образования, а также в порабощении нации. Социальные наблюдения Хади также привлекают внимание. Поэт писал о социальном неравенстве в обществе, отсутствии социальной справедливости. В то же время великий поэт обращает внимание на то, что человеческая жизнь не счастлива не только в Азербайджане, на Востоке, но и во всем мире, и размышляет о причинах этого.

**Ключевые слова:** образование, наука, культура, социальное неравенство, развитие, прогресс.